

ההרצאה נישאה בכינוס הרביעי של האגודה הישראלית לחקר שפה וחברה, ז' בסיוון תשס"ה (14 ביוני 2005)

באוניברסיטת בר-אילן

לספר בעיתון ולדווח ברומן – המקרה של האדום והשחור לסטנדל

גליה ינושבסקי

אוניברסיטת בר-אילן והמכללה האקדמית ספיר

yanoshg@mail.biu.ac.il

הקדמה

בהרצאה זו אבקש לבחון את הקשרים בין הסיקור העיתונאי לבין הרומן. לא אעסוק בתחום פופולארי בתקשורת, במסגרתו נבחנים ההיבטים הסיפוריים של הטקסט העיתונאי (רועה 1998), אלא אבדוק כיצד משתלבים סיפורים מן העיתון בספרות. במוקד ההרצאה יעמוד סיפור הניסיון להתנקשות בחייה של מרת דה רנאל ע"י גיבור הרומן "האדום והשחור" לסטנדל, מן המאה ה-19.

ניסיון ההתנקשות בידי ז'וליאן סורל, גיבור האדום והשחור (1830) מבוסס על מקרה אמיתי שארע ב-1827, של ניסיון לרצח אישה נשואה בידי אדם צעיר, מקרה שנודע לסופר אגב קריאה בגיליון בתי המשפט. האירוע, המסופר בגוף שלישי, מפי מספר הנמצא בתודעתו של הגיבור לפרקים, ולפרקים מתערב, יושווה לאופן שבו טופל המקרה בעיתון. קריאה בטקסט הספרותי חושפת את דלות התיאור הספרותי יחסית לתיאור שאנו מוצאים בעיתון בתי-המשפט שממנו שאב הסופר את הסיפור.

במוקד הרצאתי יעמוד הניסיון להסביר את קוצר היריעה הספרותי לנוכח עושר התיאור העיתונאי של המקרה. את ההסבר אנסה לעגן במספר השערות.

הראשונה שבהן היא **רטורית**. היא נעוצה בהבדלים בין סוגי השיח (שיח עיתונאי לעומת שיח ספרותי או בדיון) והז'אנרים (סיקור עיתונאי לעומת רומן): כאן אנסה להראות כי ההבדלים מעוגנים באילוץ השיח ובתפישת המסר השונה של שני המדיומים הללו. תפקידה של הידיעה העיתונאית ליידע את הקורא על אירוע שאכן התרחש בעולם. היא מושפעת מהצורך לדווח אמת ולהציע עובדות, ועושה זאת על-ידי "החייאת" האירוע עבור הקורא, באמצעות עד הראיה (שלפעמים הוא הכתב עצמו) ואיסוף עדויות וראיות מהשטח, שבלעדיהן היא בבחינת "אות מתה". מנגד, הרומן הקלאסי, הריאליסטי, כפוף לעקרונות הבדיון: הוא מבקש בראש ובראשונה ל"ספר סיפור" מתוך מטרות אסתטיות. בהעדר מגבלת "האמת", החלה על הידיעה, כפוף הרומן הריאליסטי לעקרון דמוי המציאות (versimilitude).

ייתכן שהוא כפוף למגבלות נוספות, אך זאת נגלה באמצעות השערה נוספת, והיא **ההשערה הפואטית**. על פי השערה זו, דלות התיאור של מעשה ההתנקשות ויובשו עולות בקנה אחד עם הפואטיקה של הסופר, עם גישת הריאליזם שלו, המבקשת לתאר נכוחה מציאות של תקופה, תקופתו, אך לעשות זאת בצורה סלקטיבית, שלא תייגע את הקורא מחד, ושלא תחמיץ את האמת מאידך.

לשתי השערות אלו מצטרפת השערה נוספת, **מבנית**, הקשורה לאופן שבו השימוש בסגנון מסוים עשוי להעיד על מסרים רטוריים. על פי גישה זו, אנסה להראות, שלא זו בלבד שסטנדל מבקר את החברה בתוכה הוא חי באמצעות קולו ותודעתו של גיבורו, ז'וליאן, או באמצעות קולו שלו, המתערב, אלא שהוא עושה זאת גם באמצעות בחירתו הסגנונית – קימוץ בתיאור כמשל לטיהור החברה מצביעותה. בפתח דברי אציג את הרקע לרומן, אשווה גרסאות בין העיתון לספר ואעסוק בריאליזם של סטנדל ובהשלכותיו על תאור ההתנקשות ברומן.

רקע

הרומן מתפרסם לראשונה בסוף נובמבר 1830. הוא נקרא **האדום והשחור**, **כרוניקה של 1830** (בניגוד לכותר המשנה העברי, המציגו כ"כרוניקה של המאה ה-19").¹

הסיפור מתרחש, כפי שמעיד על כך סטנדל במכתב לידיד איטלקי, בעיירה הבדיונית Verrières, מעין אב-טיפוס לכל העיירות הקטנות של הפרובינציה. זהו סיפורו של ז'וליאן, בן לנגר, נער יפה תואר ועדין למראה, בתחילת שנות העשרים לחייו, שידיו השמאליות מחד גיסא וכישרונו הגדול ללימוד מאידך גיסא, מובילים אותו לידידו של הכומר שלוקחו תחת חסותו ומסדר לו משרה אצל מר דה רנאל, ראש העיר. אשתו של ראש העיר, מרת דה רנאל, אישה שרמנטית וטיפוסית לערי הפרובינציה, ראת שמים ואוהבת את בעלה, מתאהבת במורה הצעיר לילדיה. ז'וליאן מנהל איתה רומן. דבר הרומן נודע למר דה רנאל וז'וליאן נשלח לסמינר בבזנסון. לאחר מכן הוא מועסק אצל מר דה לה מול כמזכיר ועובר להתגורר בפריז, שם לועגים לו על מנהגיו הכפריים. בתו של מר דה מול, מתילד, מתאהבת בו והרה לו. ז'וליאן עומד לשאתה לאישה. מר דה לה מול, חתנו לעתיד, עורך בירור על עברו, ומקבל מכתב מאת מרת דה רנאל, מכתב המתחבר בהשפעת כומר הוידוי שלה. במכתב מתואר ז'וליאן כגבר צעיר שתשוקתו היחידה – ממון - מובילה אותו לחפש להתעשר בקרב הנשים. מר דה לה מול המזועזע מעביר את המכתב לבתו. מתילד מראה אותו לז'וליאן. ז'וליאן זועם, יוצא לדרך, מגיע לורייר במהלך התפילה, נכנס, רואה את מרת דה רנאל ויורה בה שתי יריות אקדח מטווח קרוב. הוא נשלח לכלא, משלים עם מרת דה רנאל, נגזר עליו מוות. הוא מסרב תחילה לערער על גזר דינו, אך נעתר לבסוף להפצרותיה של מרת דה רנאל. אולם, בסופו של דבר מוצא להורג.

לאמיתו של דבר, כך סטנדל במכתבו לחברו האיטלקי, אין המדובר בסיפור "מצוץ מן האצבע", אלא באירוע אמיתי, שהתרחש ב-Rennes (מערבית לפריז) ב-1826. ואני מצטטת מתוך המכתב:

"דבר מה יפתיע את הקורא. ספר זה איננו רומן. כל מה שמסופר בו התרחש באמת ב-1826 בסביבות Rennes. בעיר זו שבה מת הגיבור לאחר שירה שתי יריות אקדח אל עבר פלגשו הראשונה, שילדיה היו תלמידיו, ושכתב ממנה מנע ממנו להתחתן עם פלגשו השניה, נערה עשירה ביותר; מר ס. [סטנדל] לא המציא דבר."²

¹ כל הציטטות שלהלן לקוחות מן הגרסא העברית סטנדל, *האדום והשחור*, תר. יהושע קנו, תל-אביב, זמורה ביתן, 1981.
² מכתב לדוכס סלבניולי (Salvagnoli), עורך דין וסופר פלורנטיני (Stendhal, *Romans et nouvelles*, vol. I, Paris: D. Gruffot Papera, "Projet Gallimard, (coll. Pléiade), 1952, pp. 713-714. "פרוייקט למאמר אודות *האדום והשחור*, 18 אוקטובר-3 נובמבר 1832.

את הדברים הללו הוא כותב כאמור במכתב לידי הקרוב, הדוכס סלבניולי, עו"ד וסופר פלורנטיני, העובד בכתב העת אנתולוגיה, כתב עת ספרותי כללי שהופיע בפירנצה.

אולם, אנו יודעים כי סטנדל כיוזב לחברו. על אף שהסיפור אכן ארע במציאות, וסטנדל שואבו מגיליון בתי המשפט, שעוד מעט קט אספר אודותיו, הרי שהוא לא התרחש ב-Rennes, כי אם ב-Brangues (בדרום צרפת).

את הסיפור, אם כן, שואב סטנדל מגיליון בתי המשפט, הלא הוא ה-Gazette des Tribunaux, יומון שנוסד ב-1825. סטנדל הוא קורא נלהב של העיתונות בכלל ושל גיליון בתי המשפט בפרט, משחר היווסדו. העיתון, שמופץ ברחבי צרפת, ושיש לו גם מנויים, מסקר ענייני משפט אזרחיים ופליליים של האזורים השונים בצרפת. סטנדל, שהוא גם עיתונאי (לפחות היה כזה בתחילת הקריירה שלו), הוא חסיד נלהב של אנקדוטות מהעיתון. הוא כותב בעיתונות הבריטית, וכאשר הוא כותב שם, הוא מרבה לצטט את שם העיתון הזה, והוא אוהב להתייחס אליו כאל **אחת התמונות המייצגות ביותר של החברה הצרפתית**. בהקשר זה, הוא מספר, במאמר מ-20 באפריל 1826, בירחון הבריטי New Monthly Magazine, על משפט שהוזכר באחד מגיליונות עיתון בתי המשפט:

כיום יש לנו שלושה עיתונים נפוצים למדי, והם: גיליון בתי המשפט, le Frondeur, וכתב העת הבריטי (La revue britannique). גיליון בתי המשפט מתפרסם שש פעמים בשבוע ומסקר משפטים מפורסמים; הוא משעשע מאד ונותן תמונה מדויקת ביותר של החברה הצרפתית. אנגלי אשר יחפוץ לבקר בצרפת ומבין את לשוננו לא ייטיב להכין עצמו למסעו **אלא אם יקרא גליונות של שנה תמימה של גיליון בתי המשפט**; הוא ימצא שם, עד לפרט האחרון, **שלל עובדות שדיוקן אינו מוטל בספק**, כיוון שהוכחו בבתי המשפט שלנו. לפני מספר ימים, הכיל גיליון בתי המשפט דו"ח של משפטם של שני ילדים של השחקנית המפורסמת העלמה דמאר (Desmares), שנולדו לאחר שהפכה לאשתו החוקית של מר דה טסיני; משפט זה נותן מושג לגבי מנהגי שחקנינו ושחקניותנו המהווים נתח נכבד מהחברה הצרפתית. יש כמאה כאלה המכנסים מידי שבוע חבורה נחמדה בסלונים שלהם. עיתון בתי המשפט מצייר כל זאת אם לא באותו כשרון, לפחות באותה מידת אמת של Lesage המפורסם.³ (בתרגומי, דגש שלי – ג.י.)

את הסיפור, הידוע בכינוי L'affaire Berthet, שמהווה את הגרעין הקשה של **האדום והשחור**, הוא שואב מגיליונות עיתון בתי המשפט בין התאריכים 31-26 דצמבר 1827. הסיפור, המסוקר על ידי כתב העיתון הנוכח בבית המשפט, כולל הסברים נרחבים על המקרה מפי הכתב, המצטט בצורה נרחבת מפי התובע הכללי, העדים והסגור. בדבריו גם רקע על המשפט, על הנאשם, ובכלל זה השערות על התנהגותו של הנאשם. להלן תיאור קצר של המשפט, כפי שהוא לקוח מדברי הסיקור בעיתון:

מקרה Berthet

הסיפור הוא אודות בנו של נפח, בן 25 מהעיירה Brangues, עדין למראה, תלמיד מצטיין, שאומץ כתוצאה מכשרון הלימודים שלו ע"י איש הדת של עירו. ברתה נכנס לסמינר הדתי ב-1818 בגרנובל. ב-

³ מתוך: Kosei Kurisu, "Stendhal et la Gazette des tribunaux", *Revue internationale d'études stendhaliennes*, 1999, no. 3, pp. 139-149.

1822, מחלה חמורה מאלצת אותו להפסיק לימודיו. הוא עובר ללמד את ילדיו של מר מ... [מישור]. אשתו של מר מ., חביבה ורוחנית, בת 36 אז, ובעלת שם טוב, **ההייתה סבורה שתוכל להרעיף מטוב-חסדה ללא סכנה על אדם צעיר בן עשרים, שבריאותו הרעועה דרשה טיפול מיוחד ?** לא יצאה שנה וכבר נאלץ מר מישו לשים קץ לשהותו של הבחור בביתו. ככל הנראה בעקבות הטרדה מינית שהטריד את הגברת (לפי עדותה), שחשפה הכל בפני בעלה. בהמשך הוא לא מצליח להתקבל למשרות שהוא רוצה, או לסמינריונים לדת שהוא מבקש, והוא משתכנע שידיהם של בני הזוג שהעסיקוהו קודם לכן בעניין. לכן הוא מתחיל לשגר מכתבי נאצה לגברת מ.. בהם הוא מאיים עליהם ובמיוחד עליה להרגה. זאת, למרות שכל אותה עת מר מ.. משתדל עבורו. בחודש יולי בריתה מגיע לליון לקנות אקדחים. הוא שוב כותב לגברת מ. מכתב מלא איומים. המכתב נגמר במילים: "ניצחונך יהיה כמו נצחונו של המן, קצר מועד." בשובו לביתו הוא מתאמן בירי.⁴ (ההדגשים בקו הם שלי – ג.י.)

סיקור המשפט והרקע לאירוע מלווה בציטוט ישיר מפי התובע הכללי, המתאר את רגע המאורע:

השקם בבוקר ה-22 ליולי, אור ליום א', טוען בריתה (Berthet) את שני אקדחיו בעלי הקנה הכפול, מסתיר אותם תחת לבושו, ויוצא לעבר Brangues. הוא מגיע לבית אחותו המאכילה אותו **מרק קל**. בשעת המיסה בבית התפילה, הוא נכנס לכנסייה ומתמקם מרחק שלוש פסיעות מספסלה של מרת מ... [המדובר במרת מישו (Michoud), אך השם מושמט מהמאמר – ג.י.]. מיד הוא רואה אותה מגיעה, מלווה בשני ילדיה שאחד מהם היה תלמידו. אזי הוא ממתין לבלי נוע... עד הרגע שבו מחלק הכומר את לחם הקודש... "דבר אינו **מרטיט** נפש זו, **אומר התובע הכללי** - לא מראה הגברת, לא קדושת המקום, ולא **חומרת הנשגבות של פלאי הדת**, שבריתה היה אמור להקדיש לה את חייו - [נפש זו] שהתמכרה **לגאונות ההכרתה**. כשמבטו צמוד לקורבנו, וליבו זר לרגשות הדתיים המובעים מסביבו, הוא ממתין **בסבלנות שטנית** לרגע בו התכנסותם של המאמינים ייתן בידיו את הסיפק לבצע ירי בטוח. הרגע מגיע, וכאשר כל הלבבות מורמים אל עבר האלוה הנמצא על המזבח, בשעה שמרת מ... כרועת ברך **שלבה אולי בתפילותיה את שמו של כפוי הטובה הלז**, שהפך עצמו לאויבה האכזרי ביותר, נשמעות שתי יריות עוקבות וסמוכות זו לזו. הנוכחים המבוהלים רואים את בריתה ואת מרת מ... נופלים כמעט בו זמנית, כאשר תנועתה המיידית של זו היא לסוכך בגופה על ילדיה הצעירים **והמבועתים** מתוך חשש לפשע נוסף. דמם של הרוצח וקורבנו **פורצים, מתערבבים** ומגיעים בואכה מדרגות היכל התפילה..."

[...]

"זהו, ממשיך התובע הכללי, **הפשע הנתעב** המביא את בריתה אל הזירה הזו. היינו עשויים, רבותי חבר המושבעים, לוותר על קריאת עדים, על מנת להיווכח במעשים שהנאשם עצמו מודה בהם; אולם עשינו זאת מתוך כבוד לגישה הפילנתרופית המקסימאלית [לפיה] אין להרשיע אדם על סמך הודאותיו בלבד. משימתכם, כמו גם משימתנו, תוגבל לאישור הודאותיו של הנאשם באמצעות העדים.

"אולם נושא אחר בעל מידת חומרה גדולה יעיר את כל תשומת ליבנו, יתבע את מחשבותינו. פשע כה **מזוויע** אינו יכול להיות אלא תוצאה של אובדן שפיות **מחריד**, זולת אם מסבירים אותו במונחים של התשוקות **המתגעשות** שניתנת לכם ההזדמנות לבחון את עוצמתן **הרת-האסון** מידי יום. שומה עלינו אם כן, לחקור באיזה מצב מוסרי הוא נרקם והתבצע; אם בפעולות שהקדימו והכינו אותו, אם בביצוע עצמו

⁴ הבאתי כאן תקציר של דברי הכתב בגיליון בתי המשפט. *Gazette des tribunaux*, Journal de jurisprudence et des débats Judiciaires, Décembre 1827, Justice Criminelle, Cour d'assises de l'Isère (Grenoble). ייתון חוק ודיונים משפטיים, בית הדין לפלילים (בנוכחות חבר-מושבעים, 26 דצמבר 1927).

היה הנאשם במצב של שפיות [במקור – לא חדל ליהנות ממלוא הגיונו], במידה לכל הפחות שזה קיים באדם הנמצא במצב של סערה רגשית אלימה.

"אהבה של ניאוף, בזויה, השכנוע העצמי שמרת מ... הייתה קשורה להשפלותיו ולמכשולים שחסמו בפניו את הקריירה שהעז לשאוף אליה, תאוות הנקמה, אלה היו, במסכת ההאשמות, הסיבות לשנאה ה**יוקדת** הזו, לייאוש המטורף שבאו לידי ביטוי באמצעות הרצח, החילול ומעשה ההתאבדות.

"די באימת הפשע ה**יוצאת מגדר הרגיל** בכדי ללכוד את תשומת ליבכם ; אך תשומת ליבכם, רבותי המושבעים, תתעורר עוד יותר על ידי הצורך שלא לגזור גזר-דין מוות כל עוד לא תשתכנעו באופן עמוק שהפשע היה מרצון, והינו פרי תכנון זמן רב מראש".⁵

כאמור, אותו מקרה המתפרסם בגיליון בתי המשפט, מוצא דרכו אל **האדום והשחור**. היות שאני מבקשת להשוות גרסאות, ולראות כיצד נתגלגל הסיפור וכיצד הוא עובד ברומן, אבקש להצביע על הקטע המקביל ברומן.

מקרה ז'וליאן (ספר שני, פרק ל"ה, "סערה")

ז'וליאן יצא לורייר. בנסיעתו המהירה לא יכול לכתוב אל מתילד כפי שהיה בדעתו, מפני שידו שרבטה על הנייר אך תווים שאין להבינם.

הוא הגיע אל ורייר ביום ראשון בבוקר. הוא נכנס אל חנות הנשק המקומית שבעליה השפיע עליו רוב איחולים על עושרו שבא לו זה-מקרוב. החדשה עשתה לה כנפיים בכל הסביבה.

הוא התקשה מאד להסביר לאיש כי רצונו בזוג אקדחים. סוחר הנשק טען לו את אקדחיו לפי בקשתו.

שלושה הפעמונים צלצלו ; זה סימן מוכר בכפרי צרפת ולאחר כל צלצולי הבוקר הוא מבשר על תחילת התפילה מיד.

ז'וליאן נכנס לכנסייה החדשה של ורייר. כל החלונות הגבוהים של הבניין היו מכוסים וילונות שני. ז'וליאן נמצא כמה צעדים מאחורי מושבה של מרת דה רנאל. **דומה היה לו כי היא מתפללת בדבקות. מראה האשה הזאת אשר כה אהבתו הרעיד את זרוע ז'וליאן עד כדי כך שבתחילה לא יכול להפיק את זממו. אינני מסוגל לזה. אמר לנפשו; גופנית אינני מסוגל לזה.**

אותו רגע צלצל הכומר הצעיר ששימש בקודש לציין את הגבהת לחם-הפנים. מרת דה רנאל השפילה את ראשה שנסתר כמעט לחלוטין מאחורי קפלי סודרה. **ז'וליאן שוב לא הכירה כה היטב**; הוא ירה עליה באקדחו והחטיא; הוא ירה עוד כדור, היא צנחה.⁶

והנה השתלשלות העניינים, המופיעה ברומן בפרק אחר, פרק מ"ה, "המשפט":

"התובע הכללי הפליג **בפאתוס בצרפתית קלוקלת** על אכזריותו של הפשע שנעשה ; ז'וליאן גילה כי פני שכנותיה של מרת דרוויל אמרו אי-הסכמה עזה. כמה מושבעים, כפי הנראה מכרי הגברות האלו דיברו עמן ונראו כמרגיעים אותן. הרי זה כסימן טוב, חשב ז'וליאן.

עד אז חש בו בוז ללא סייג כלפי כל האנשים שבאו לחזות במשפט. **מליצותיו הנובות של התובע הכללי הגבירו בו תחושה זו של שאט-נפש**. אך אט-אט סרה מז'וליאן צינת-ליבו לנוכח אותות ההתעניינות שהופנו אליו בעליל.

⁵ שם.

⁶ סטנדל, **האדום והשחור**, (תרי יהושע קנז), זמורה ביתן 1981, עמ' 382.

הוא היה מרוצה מסברו הנחוש של פרקליטו. "ללא אמרות-שפר, אמר לו בלחש כשקם האיש לשאת את דברו.

"כל להט-המליצות הגנובות מבוסואה (Bossuet) שנפרש נגדך, אך הועיל לך, אמר הפרקליט. ואמנם, אך דיבר חמש דקות, וכמעט כל הגבירות נשאו את ממחטותיהם. הפרקליט, שרוחו נתחזקה, השמיע באזני המושבעים דברים עזי-רושם מאד. ז'וליאן רעד, הוא חש כי עוד מעט יתפרצו דמעותיו. אלוהים אדירים! מה יאמרו אויבי?" (שם, 408-409).

ניתוח – לספר בעיתון ולדווח ברומן

ניגש עתה אל הניתוח. בראשית עומדת השאלה: מדוע תיאור כה עסיסי בעתון ותיאור כה יבש בעיתון? כאן יכולה לבא לעזרינו **ההיפותזה הרטורית**. על-פי השערה זו, חלים על כל טקסט אילוצים הקשורים לסוג השיח ולז'אנר במסגרתו הוא מתחבר. לכל סוג שיח ולכל ז'אנר מטרות משלו, והוא מבקש לפנות אל קהלי היעד שלו באופן שונה. ננסה להחיל היפותזה זו על שני הטקסטים. תחילה אל המקור, הלא הוא העתון. נראה כי הטקסט רצוף בסופרלטיבים: שמות תואר רבים מלווים את העצמים ואת המעשים, והפעלים נבחרים בקפידה: חומרת מעשה ההתנקשות של ז'וליאן מועצמת לנוכח העובדה שקודם לכן אכל מרק קל. דבר לא מרטיט את נפשו, אפילו לא חומרת הנשגבות של פלאי הדת, בשעה שהוא ממתין בסבלנות שטנית, ויורה באישה המסוככת על ילדיה המבועתים. דמם של הרוצח וקורבנו פורצים ומתערבבים.

הדברים מועצמים בהמשך דבריו של התובע הכללי, המשתמש בהמשך דבריו בשמות תואר נוספים, בצפיפות גבוהה: פשע נתעב, מזויע, אובדן שפיות מחריד, תשוקות מתגעשות, עצמה הרת-אסון, שנאה יוקדת, ייאוש מטורף, אימת פשע יוצאת מגדר הרגיל. הללו נועדו להראות את גודל הזוועה ואת גודל שטניותו של מעשהו של ברתה, במטרה להרשיעו. אימת מעשהו מועצמת לנוכח אמונתה הניכרת לעין של מרת מ., כי שהיא מתוארת בידי התובע הכללי, וגודל טוב ליבה: הוא מניח למשל, כי היא "שלבה אולי בתפילותיה את שמו של כפוי הטובה הלז".

אם כן, ברורות כוונות הסיפור בעיתון. במעגל הפנימי של הדיווח בעיתון, ניכרת לעין כוונתו של התובע הכללי המעוניין בהרשאתו של הנאשם, והמבקש לצייר לחבר המושבעים דיוקן שטני של הנאשם, תוך שהוא מעמתו עם דיוקנה החסוד של מרת מישו. הוא הופך את הסיפור לדרמטי יותר, אם כן, על-ידי יצירת פערים גדולים בין שני הנואפים.

במעגל החיצוני של הסיפור בעיתון, ניכרת לעין כוונתו של הכתב והיא: לסקר בצורה מעניינת אשר

תעביר לקורא ההדיוטה⁷ את רוח הדברים ואת גודל האירוע, כדבריו בפתח:

מעולם לא היו שדרות בין הדין למושבעים כה מאוכלסות על-ידי קהל כה רב. אנשים התדפקו על דלתות החדר, שהכניסה אליו הייתה מותרת רק לבעלי כרטיסים. אמורים היו לדבר על אהבה, על קנאה, והגבירות הנוצצות ביותר רצו לשם.⁸

⁷ שכן, יש לזכור שהסיפור לא נכתב למשפטנים, אלא ללקוחות של משפטנים (לימור ומן 1997: 293).

⁸ דווח המשפט מגיליון בתי המשפט 26 דצמבר 1827. (אגב – סטנדל "מייצא" פרט זה לרומן, כדבריו: "זה ימים אחדים לא נותרו עוד מקומות באכסניות. נשיא בין-דין המושבעים הוצף בקשות לכרטיסי-כניסה; כל גבירות העיר ביקשו לחזות במשפט; בחוצות העיר הכריזו רוכלים על מכירת דיוקנו של ז'וליאן וכיוצא בזה" (סטנדל 1981: 406).

הכתב גם מתנצל על העיכוב בהבאת הדברים, של השימוע שהחל כבר ב-15 בדצמבר, ומתרחץ זאת "בעבודה הנרחבת שדורש הסיפור השלם של הדיונים, שלל העדויות, תשובות האשם, וההסברים של המניעים לרצח והתשוקות בהם נשרפה נפשו, כך הכתב, יתנו להגיגיו של איש המוסר אוסף של פרטים מלאי עניין [...] (שם).

זהו אם כן, סיפור תקשורתי, שבשל אורכו מובא בהמשכים, בגליונות ה-26 עד ה-31 בדצמבר 1827, והמתחרה בסיפורים נוספים המופיעים באותו גיליון, של אזורים אחרים בצרפת ושל בתי-דין אחרים (אזרחים ופוליטיים), ולכן עניינו של הכתב לשבות את תשומת ליבו של הקורא.

ברור אם כן מדוע תיאור האירוע של התובע הכללי ומדוע סיקור המשפט של הכתב כה עסיסי. עדיין נותרה פתוחה הסוגיה של מדוע כה דל התיאור הספרותי? על שאלה זו נתקשה לענות באמצעות ההשערה הרטורית העוסקת בסוג השיח ובז'אנר. כלום נגזר מהשיח הספרותי, ובאופן פרטי – מהרומן, כי על תיאור אירוע להיות דל ויבש בפרטים?

את התשובה יש אולי לחפש במקומות אחרים, למשל, בהתכוונות הספציפיות של סטנדל בכותבו רומן זה, ובפואטיקה הייחודית לו, המוכרת לחוקרי הספרות כ"ריאליזם של סטנדל".

הריאליזם של סטנדל

האדום והשחור מהווה תיאור חברתי ופוליטי של תקופת הרסטורציה בצרפת. למרות הסתייגותו של סטנדל מעיסוק מובהק בעניינים פוליטיים בלב הרומן, הסתייגות המושמת בפי מחבר הרומן והעורך בדיאלוג המצוטט (לכאורה?) במהלך הרומן, הרי ניכר כי הוא מבין כי אם יימנע מפוליטיקה לא יהיה נאמן למציאות שאותה הוא מבקש לתאר, זו של צרפת ב-1830⁹.

"רשות הדיבור לאדוני", אמר והורה על האיש בעל הארשת האבהית שלגופו שלוש או ארבע מתניות. ז'וליאן סבר כי היה זה טבעי יותר לנקוב בשמו של בעל המתניות. הוא נטל נייר והרבה לכתוב.

(כאן אמר המחבר לתת דף שכולו מקפים. "זה יהי סר-טעם", אמר המו"ל, "ולספר שכולו קלות-דעת, חוסר-חן כמוות ייחשב. עסקי מדינה", הוסיף המו"ל ואמר, "הם כרחיים לצווארה של הספרות ותוך פחות מחצי שנה ישקעו במצולות. עסקי מדינה בעיצומם של ענייני הדמיון הריהם כיריית אקדח בתוך קונצרט. הרעש מהמם, אך אינו מעורר את הלב. אין הוא מתיישב עם צלילו של כלי נגן כלשהו. עסקי המדינה הללו יפגעו בציפור נפשם של מחצית הקוראים וישעממו את המחצית האחרת, שבעיתון הבוקר נראו לה הדברים מיוחדים ומעוררים...")

"ואם לא ידברו דמויותיך בעסקי מדינה", הוסיף המו"ל ואמר, "לא יהיו אלה צרפתים של שנת 1830 וספרך איננו כאותה מראה שאתה טוען לה..." (שם, עמ' 322-323 ; בהדגשתו).

קיצורו של עניין, סטנדל מבקש לתעד את תקופתו והלכותיה, כפי שהדבר משתמע מכותר המשנה שהוא מעניק לרומן – "כרוניקה של 1830". אבל הוא מבקש לעשות זאת לשיטתו. ומה גורסת האסתטיקה של סטנדל? בעיניו, "הרומן: הרי זו מראה שמוליכים לאורכה של דרך, סן-ריאלי" (שם, אפיגרף פרק י"ג). רוצה לומר: יש אשר נראה את תכול השמיים ויש אשר נראה את רפש הדרכים (שם),

⁹ כפי שמעידה על כך שילוני, בהקדמתה לתרגום העברי.

עמי' 307)¹⁰. המראה של סטנדאל משקפת את הקיים בחברה בת זמנו, אך היא משקפת בצורה חלקית וסובייקטיבית. מה שמשקף במראה אכן קיים במציאות, אך לא יעלה על הדעת לתאר הכל ולכן הסופר בוחר, והוא עושה זאת מנקודת המבט של הגיבור או באמצעות התערבות מספר, המסבירה ומסכמת עבור הקורא את ההתרחסות.

סטנדל משקף עבור הקורא לא את האדם באשר הוא, אלא את האנשים בתנאי החברה בתקופתו. לכן הוא מתעניין בפרפראות בעיתון ובוחן בכך את הקשר בין המציאות לרומן. בהיותו "נגוע" ברעיונות המאה השמונה עשרה של האמפיריציסטים וניסיון החושים, מגביל סטנדל את החוויות לעולם הזה. הוא משוכנע שלא ניתן להגיע לאמיתי אלא דרך הרומן. הרומן הסטנדלי יוצר אשליה של מסגרת משותפת בה מתנהלים החיים הפיקטיביים ודמויותיהן והחיים האמיתיים של הקוראים בני זמנו¹¹ (וראה פנייתו הישירה לקורא בקטע שהוזכר לעיל).

עם זאת, דימוי המראה משרת גם את הצורך ליצור מרחק בין הסופר לעולם הממשי שהוא מושא ההתבוננות שלו, ושבו הוא מנסה למצוא קוראים. הוא משרת את הצורך להצדיק את ביקורת הסופר המאשים את החברה, כיוון שמעתה אין הביקורת עוסקת עוד בחולשות האנושיות אלא יותר במצב החברה. דבר זה עולה בקנה אחד עם נטיית התקופה: לבחון את האדם ואת תוצריו, ובכלל זה הספרות, כמותנים חברתית.¹²

האדום והשחור עוסק, אם כן, בצביעות התקופה. לנגד עינינו נפרשת תמונה של אצילים החוזרים למעמד הרם, וצביעותם של אלה (ביניהם, אגב, ז'וליאן), אשר נאלצים להסתיר את חיבתם לנפוליאון. הרומן בנוי על הניגוד בין שאיפותיו האידיאליסטיות של הגיבור הצעיר לבין המציאות הנוקשה והמפוכחת הכופה עליו להסתגל (להיות צבוע ולנהוג ככולם) או לחדול (לנהוג על-פי צו ליבו ולהטיח בחבר המושבעים ובקהל במשפט: אתם שופטים אותי על מוצאי).¹³

עד כאן דבריה של שילוני ואחרים, הבוחנים את הריאליזם הספרותי ואת כוונותיו הרטוריות. אולם אנו נבקש להעמיק ולבדוק מדוע לשונו של סטנדאל, כפי שמעידים מבקריו, היא לרב, וגם במקרה זה, יבשה ואנליטית. מדוע, בניגוד לבני דורו, ממעיט הסופר בדימויים ומליצות ביחוד כאשר הוא מתאר רגע כה דרמטי כניסיון התנקשות?

יש הטוענים כי מקורה של דלות התיאור בכשל פואטי. כנגד כך מתקומם הנרי מרטינו (Henri Martineau), בהקדמה לגרסת הפליאד של האדום והשחור (1952), הנועדה להתגונן בפני המלעיזים על סטנדל כי נקלע לתסבוכת בכתיבת הרומן, וחיפש מוצא איך לסיים אותו. לעזרו של הסופר בן המאה ה-19 נחלץ מרטינו, המסביר כי יש הלימה בין סגנון הדיווח של סטנדל במקרה הספציפי, לבין הפואטיקה שלו ולבין המצב הנפשי המעורער בו נתון הגיבור, מצב "סומנבולי" כהגדרתו, מצב בו אין

¹⁰ כך הוא פונה אל הקורא בדברו על התחבטויות הנפש של מתילד: "כן, אדוני, הרומן הוא כמראה המשוטטת בדרך-המלך. יש שהיא מציגה לך את תכלת השמיים ויש שישתקף בה רפש הדרכים. ואתה מאשים את בעל המראה, הנושאה בתרמילו, באי-מוסריות! במראה שלו משתקף הרפש ואתה מאשים את המראה! מוטב תאשים את דרך-המלך שהרפש נקווה בה למדמנה, ועוד יותר את המפקח על הדרכים המניח למים להיקוות ולהתרפש." (סטנדל 1981: 307).

¹¹ שם, שילוני, הקדמה.

¹² <http://www.ditl.info/art/definition.php?term=453>

¹³ סטנדל 1981: שילוני, הקדמה.

הוא חושב או מסוגל לחשוב. לכן קוטע סטנדל את רצף התיאורים הפסיכולוגיים המאפיין את הרומן, ושב אליו רק משעה שהגיבור שב לעשתונותיו.¹⁴

אם כן, מרטינו מוצא הלימה בין סגנונו היבש והמדויק של סטנדל, לבין מטרותיו הרטרוריות (להראות את מצבו הנפשי של הגיבור שלו) ומטרותיו הפואטיות (כתיבה בסגנון ריאליסטי). תשובה חלקית נמצאת גם בהערה באחד מעמודי הרומן, בהמשך לדיון הנזכר לעיל בין המחבר לעורכו. לאחר שהבהיר את הדילמה כי עיסוק בענייני פוליטיקה "ייבש" את הקורא מחד גיסא, אך הוא נחוץ לפרויקט השיקוף שלו מאידך גיסא, פותר הסופר את הדילמה באופן הבא, תוך שהוא מודיע לקורא:

הפרוטוקול שרשם ז'וליאן החזיק 26 עמודים; הנה תמציתם החיוורת; **שהרי דרוש, כתמיד להשמיט את הפרכות [במקור – ridicules] שתכפותן הינה מגונה או אינה מתקבלת על הדעת (ראה עתון בתי המשפט [במקור: Voir la Gazette des Tribunaux]).** (סטנדל 1981: 323; בהדגשתי)

מכאן, שדיווחו על הרצח יבש כיוון שהוא לועג (בסגנון "סגי נהור") ללשון בתי-המשפט הגוזמאית. אבל בכל זאת הוא משתמש באירוע מן העיתון, אחרת לא יספר על הצרפתים של שנת 1830, וספרו לא יהיה אותה מראה שהוא טוען לה.

אולם, ביקורתו אינה מוטחת רק בלשון הגוזמאית הנקוטה בסיקור המשפטים, אלא גם בדברי השופטים עצמם, כפי שהוא שם בפיו של ז'וליאן בטרם הורשע:

"... להמית את עצמי! הנה השאלה הגדולה, אמר בליבו. שופטים אלה המדקדקים **כל-כך בנוסח הדברים**, הלהוטים כל-כך להרשיע את האומלל המובא לפניהם, שהיו מעלים לתליה את הטוב באזרחים כדי לזכות בעיטור... **אילו הפקעתי עצמי מאחזותם, מעלבונותיהם הנאמרים בצרפתית קלוקלת, שעיתון המחוז מגדירה כתפארת-המליצה...**" (שם, עמ' 388; בהדגשתי).

הבוז שרוחש ז'וליאן לאנשי מערכת המשפט מקורו בהערכתו כי הם באים להרשיעו על רקע מוצאו הדל לעומת מוצאם הרם. אך את זעמו הוא מביע מתוך כך שהוא תוקף את סגנונם, שהוא שב חזור והדגש כי מדובר בצרפתית קלוקלת, עטופה בתפארת המליצה, שעליה משתף פעולה העיתון.

הפתרון מסתמן לעין. אין המדובר בשיקוף מציאות אלא ב**ייצוגה**. אין המדובר בתיאור גרידא של פני המציאות, אלא בשימוש בחומרי המציאות כדי לבנות תמונה בבדיון, כדברי ס. יזהר¹⁵:

שהרי איש אינו מנסה להכחיש שיש איזה קשר בין כל סיפור וסיפור בין החיים, ואיש אינו יכול להטיל ספק שכל סיפור וסיפור הוא גם תגובה על החיים ועל העולם ועל כל מה שקורה לבני האדם ואין צורך לומר שכל סיפור וסיפור עשוי מחומרי המציאות לרבות מן הדמיון ומן הפנטסיה. אלמלא שתגובה זו, קשר זה וחומרים אלה – עדיין אינם סיפור. (ס. יזהר 1984: 16)

"מציאות שעל-יד" זו, "מציאות-של-בדות" זו, היא מציאות מלאכותית, עשויה בידי אדם ולא מציאות כפי שישנה, ולא חיקוי של זו כפי שהיא שם. **זו מציאות שאדם**

¹⁴ "אין המדובר בתסבוכת שהביאה אותו לצמצם למינימום אפשרי את שורות הסיפור, אלא הדאגה להיות כן. [...] בהיותו נאמן לחיקוי הטבע, היה על סטנדל להגביל עצמו לניתוח היבש ביותר של האירוע עצמו." (הנרי מרטינו (Henri Martineau), הקדמה לאדום והשחור, (Stendhal 1952: 209-210), בתרגומי.

¹⁵ ס. יזהר "סיפור איננו משקף", בתוך: **סיפור איננו**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ד (1984).

אחד החליט עליה איך תהיה ואיך תראה. ואיך תתפתח לה בתוך המסגרת שהוא הקצה לה. זו מציאות שהכול בה מאורגן ומחושב, בניצוחם של השכל, של הרגש ושל החושים, שהכול בה נשקל ונשלט על-ידי חוקים – שאינם חוקי העולם שבחוץ אלא חוקי אותה ממלכה בזעיר אנפין שהוקמה בתוך גבולות המסגרת הקצובה הזו, שיהא תחילתה של כל יצירה ויצירה: בראשית הייתה המסגרת (שם, 18; בהדגשתו).

אם נשוב לרגע לפואטיקה של סטנדל, המתמצה באמירה כי "רומן זו מראה שמטיילים איתה על שבילי", מראה החושפת בפנינו את פני החברה לטוב ולרע (אך לא מייצרת חומרים חדשים!), אזי ניווכח שלא כל האמת איתנו. כי, כפי שטוען ס. יזהר באופן גורף לגבי הבדיון באשר הוא, הרי שלמרות שסטנדל טוען לשיקוף (גם אם שיקוף סלקטיבי), הרי שאנו נוכחים כי לרומן שלו לא רק מימד תיאורי, אלא הוא גם בעל מימד של **תיקון, הכפוף לסגנון ובא לידי ביטוי באמצעותו**: הוא נוגש בחברה השחצנית והצבועה של תקופתו באמצעות הביקורת שהוא מטיח בסגנון בתי המשפט והעיתונות. ואם סגנון זה הוא ראוותני, הרי שברומן הוא בוחר לקמץ בפרטי התיאור, ב"חנכו את המציאות מחדש" בארגונו ובעצבו אותה לטעמו.

כך, במקום לכתוב רומן למשרתות או רומן לנשי פריז, כדבריו במכתבו לידיד האיטלקי (סטנדל 1952: 703), הוא מנסה לכתוב רומן שהכול יוכלו לקרוא בו, כזה שימזג את הדרישה לסיפורים מופלאים מחד גיסא (רומן משרתות) ולרצינות מאידך גיסא (רומן לנשות הסלונים הפריזאים). ובעשותו כן, הוא מבקש להתגבר על הסלסולים הסגנוניים שהיו נחלתם של כותבי הרומנים עד כה, כדוגמת וולטר סקוט, שהעלה על נס את ימי הביניים:

זה היה מצבו של הציבור הצרפתי ב-1830 ביחס לרומן. גאונותו של וולטר סקוט את ימי הביניים לאופנה; ההצלחה היתה מובטחת אם השקעת שני עמודים בתיאור נוף שנשקף מחלון החדר בו נמצא הגיבור; שני עמודים נוספים לתיאור לבוש, ועוד שני עמודים לתיאור צורת הכורסא בה ישב. מר ס. בהשתעממו מכל ימי הביניים הללו, *מהקשתות* ומהלבוש במאה החמש-עשרה, העז לספר הרפתקה שהתרחשה ב-1830 ולהניח את הקורא בבורות מוחלטת לגבי הצורה והשמלה שלובשות מרת דה רנאל והעלמה דה לה מול, שתי הגיבורות שלו, שכן לרומן שתיים [...] ¹⁶.

סטנדל מסרב אם כן לסגנון מליצי ולתיאורים ארוכים ומייגעים. סגנונו הוא כמו סקיצה כיוון שהוא בוחר מן המציאות רק את הדברים הנחוצים ביותר כדי להעביר רעיון או מסר, שאותו הוא מסכם עבור הקורא.

במקרה המסוים בו עסקינו, המסר הוא **בבחירה של תיקון אירוע מהמציאות והשטחתי**. את הסגנון המליצי והבזוי של בית המשפט, המשקף בעיניו את צביעות החברה, הוא ממיר בסגנון חד וחלק, המסכם ומרכז את הרעיון שברצונו להביע. אם כן, הקטע שלפנינו, המתאר את הרצח, הוא מעין *mise en abime* של הפואטיקה הריאליסטית לסטנדל. מצד אחד, הוא משתמש בחומרים מן העתון ובונה סביבם את העלילה, ואף טוען כי הרוצה להכיר את החברה טוב יותר, שומה עליו לעיין בגיליונות בתי המשפט. מצד שני, הוא מבקש לעצב מציאות אחרת, שכן המציאות שהוא נתקל בה לדבריו (ושז'וליאן

¹⁶ מכתב לדוכס סלבוניולי (Salvagnoli), עורך דין וסופר פלורנטיני (Stendhal, *Romans et nouvelles*, vol. I, Paris: D. Gruffot Papera, "Projet d'article תחת השם הבדוי Gallimard, (coll. Pléiade), 1952, p. 703. sur *Le rouge et le noir*, "פרוייקט למאמר אודות האדום והשחור), 18 אוקטובר-3 נובמבר 1832.

גיבורו חי אותה) איננה מספיק אותנטית. לפיכך נראה כי הוא עושה מניפולציה של המציאות ומציג את איך שהייתה צריכה להיות, באמצעות תאור הפעולה הקצרני שהוא נוקט.

סיכום ומסקנות

את מקום הסיכום אמיר במסקנות החורגות במעט מהטקסט. ניתן לבחון יצירה באמצעות מושג ה"אירוע", כלומר הרגע הנבחר. זהו הרגע המכונן של התמונה או הרומן. הוא נובע מגאונותו או מדמיונו של הסופר או הצייר. לרגע זה נודע תפקיד של תוכנית. הוא מקבע את משמעות התמונה או הרומן. הרגע מאפשר להעביר את הנושא במלוא עוצמתו. הדמויות מתארגנות בו לכלל אחדות ולמשמעות¹⁷. האם תיאור מעשה ההתנקשות של ז'וליאן הוא "אירוע" או רגע מכונן ברומן אף אם מתואר הוא בטונים מאופקים? אפשר לטעון שלא. נראה שהרגע המכונן בהקשר זה הוא דווקא ההקלה שחש ז'וליאן לאחר מעשה, שכן שמעתה לא יצטרך עוד להיות צבוע. תיאורים אלה שלאחר מעשה הם אכן צבעוניים ועשירים יותר. אולם, ניתן לטעון כי דווקא אירוע מוחלש זה, המתואר בטונים כה מינוריים, הוא בבחינת רגע השיא של הרומן, לא משום שבעקבותיו תבוא ההתרה, אלא דווקא משום שיותר מכל מקום אחר ברומן, בולטת הקצרנות בכל הבוטות שלה. המצח הנחושה של סטנדל כנגד תיאורים מליציים מועצם בניגוד שבין האיפוק הצורני והדרמטיות של התוכן.

זאת ועוד: בשבת רצתי בים. על מזח המרינה נתקלתי בגרפיטי הבא: "קרן אני אוהב אותך" היה כתוב על השביל בואכה המגדלור, בצבע אדום, בולט, קשה להסרה, מעוטר בנרות. שתי אמירות גלומות בכך. גם התוכן: "קרן אני אוהב אותך" וגם אמירה הקשורה לאמצעי התקשורת שנבחר: ונדליזם, החרבת רכוש ציבור, צבע אדום שקשה להסירו מהבטון.. רוצה לומר, אהבתי אליך כה גדולה עד כי אני מוכן לעשות הכול בשבילך, כולל לפרוע חוק.

כך גם אצל סטנדל. גם הוא בוחר לפסוק נגד שיטת הכתיבה וההתבטאות המסוגנת והקלוקלת בעיניו – של בתי המשפט או של הרומן הן בכתבים תיאורטיים אודות הרומן, והן בתוך הרומן, בהתערבו ובעוקצו לפרקים את סגנון המשפט או את סגנון הדיבור של התובע הכללי. אבל הוא עושה זאת בדרך נוספת, נרמזת, באמצעות האופן שבו הוא בוחר להציג את הרצח - בטונים מינוריים ולא בצורה פומפוזית. הסגנון שלו, צורת ההגשה של האירוע מלמדת, אם כן על העדפותיו.

יוצא מכך, שהריאליזם של סטנדל הוא לא רק שיקוף של המציאות, שיקוף סובייקטיבי כפי שהוא טוען לו. אין הוא תיאורי בלבד, אלא גם מרשמי: הוא מעבד את המאורע באופן שמצביע על האסתטיקה הרצויה לו בכתיבה הבדיונית מחד גיסא, ואגב כך מבקר את אופן ההתבטאות בחברה שאת הכרוניקה שלה הוא מתיימר להציג.

רשימת מקורות

לימור, יחיאל ורפי מן, *עיתונאות*, תל-אביב, האוניברסיטה הפתוחה, 1997.
סטנדל, *האדום והשחור*, תר. יהושע קנז, תל-אביב, זמורה ביתן, 1981.

¹⁷ Pierre Retat, "Le moment dans la critique et l'écriture des *Salons*", Coulet, Henri (ed.); Diderot: Les Beaux-Arts et la musique. Aix-en-Provence: Univ. de Provence; 1986.

ס. יזהר "סיפור איננו משקף", בתוך: סיפור איננו, תל-אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ד (1984).

רועה, יצחק, "העיתונות כמספרת סיפורים", בתוך: כספי, דן ויחיאל לימור (ע'), אמצעי תקשורת המונים בישראל, תל-אביב, האוניברסיטה הפתוחה, 1998. עמ' 455-462.

Gazette des tribunaux, Journal de jurisprudence et des débats Judiciaires, Décembre 1827, Justice Criminelle, Cour d'assises de l'Isère.

Kurisu, Kosei "Stendhal et la Gazette des tribunaux", *Revue internationale d'études stendhaliennes*, 1999, no. 3, pp. 139-149.

Retat, Pierre, "Le moment dans la critique et l'écriture des *Salons*", Coulet, Henri (ed.); Diderot: Les Beaux-Arts et la musique. Aix-en-Provence: Univ. de Provence; 1986.

Stendhal, *Romans et nouvelles*. Vol. I, Gallimard, NRF, Pleïade, 1952.
<http://www.ditl.info/art/definition.php?term=453>. מושג המראה בספרות המערבית (צרפתית).